

УДК 378.147:811.161.1“243

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ У КОНЦЕПТОСФЕРІ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

К. Ю. Голобородько

Стаття присвячена вербалізації географічного простору України у концептосфері Олександра Олеся.

Ключові слова: географічний простір, концепт “Україна”, топонім, ідіоконцепт.

У поезії О. Олеся значне місце належить категорії географічного простору, що загалом характеризується багатством і різноманітністю. Про простір стосовно поезій доцільно говорити не тільки як про моделі, що змінюються залежно від ідеологічних, філософських уявлень, але й як про індивідуальні, авторські образи світу. Географічний простір — це частка загального простору, і саме він створює специфіку просторового відчуття в Олесевій поезії.

Пріоритет географічного простору відносно інших образів у О. Олеся може бути пояснений як зовнішніми, логічними причинами, так і внутрішніми, зумовленими особливостями поетики цього митця.

Провідним у мовному образі світу Олександра Олеся є концепт “Україна”, який хоч узагальнено і виражається переважно топонімом “Україна”, але має у творах поета глибокий і глибинний зміст. Це знаходить вираження в простій лексичній палітрі значень, метафор, зумовлених багатим асоціативним полем. Він часто вживає топонім “Україна” та похідні від нього українські географічні назви, історичні назви, діалектизми, топоніми, антоніми, гідроніми, ойконіми. Різноманітним і різнобарвним є поетове сприйняття рідної землі під час перебування на Україні та за кордоном, на чужині. В його віршах відчутна наявність опозицій “Україна-Всесвіт”, “українське-планетарне”. Визначення сутнісних особливостей таких концептів як “Україна” та “Всесвіт” у їх співвідношеннях і взаємозв’язках дозволяє наблизитись до визначення місця геопростору України у творчості О. Олеся.

Україна — це концептуальний топонім, що постає у всебічних зв’язках із простором і духовним світом поета. Можна простежити, як в поетичному контексті О. Олеся мовне вираження концепту “Україна” поступово розгортається від конкретних зорових виражень до осягнення “духу України”.

У листі до П. Стебницького від 1909 року О. Олесю зізнається: “Я любив Україну, але над її становищем не задумувався і українські ідеали зоріли над моєю душею, як зоряють недосяжні зорі. Час ішов і українське питання стояло рубом перед моїми очима” [2, с. 154].

У характері Олесевого вираження концепту “Україна” наявна тенденція до узагальнення й абстрактності. Концепт “Україна” в поезії митця отримав онтологічний статус образу образів та символу символів. У творчості Олександра Олеся концепт

“Україна” виражається по-різному. Передусім цей концепт виражає ключове слово “Україна”, його контекстуальними синонімами виступають слова “край”, “країна”, “земля” та слова-епітети, що в контексті вказують на зв’язок з Україною, — “національний”, “державний”.

Дослідники Олесевої творчості визначили проблемні орієнтири, спрямовані на концептуалізацію України в художній площині митця. Р. Тхорук слушно стверджує, що в “ієрархії цінностей поета образ краю — України стоїть вище за образ народу, хоча обидва розгортаються у схожих мотивах та прийомах [6, с. 15] і вмотивовано відносить Україну до ключових концептів Олесевої поезії. О. Таран, розглядаючи ідіоконцепт “Україна” в поетичному світі Олеся, наголошує, що він (ідіоконцепт — термін О. Таран) виражає ставлення до рідної природи, землі, рідного народу, його історії, рідного краю з позицій митця-емігранта [5, с. 15].

Метою даної статті є аналіз засобів мовної репрезентації концепту “Україна” як елемента когніотипу “Всесвіт” у структурі концептосфери Олександра Олеся.

Перші вживання слова “Україна” пов’язані з суперечливою семантикою цього образу, що передає неоднозначність Олесевого ідіостилію. Це реалізується за допомогою антонімів, які виражають антитетичний смисл: “мертва, смішна, бідна, нещасна” — “прекрасна”, “волі сторона”. Такими конструкціями поет виражає сутність своєї лінгвоментальної свідомості. Україна для нього передусім прекрасна: “Для всіх ти мертва і смішна./Для всіх ти бідна і нещасна./Моя Україно прекрасна./Пісень і волі сторона” [4, с. 74]. Краса її виявляється для поета в цьому. Україна асоціюється переважно зі степом, з неосяжним простором, що відбито у таких рядках О. Олеся: “Хай на крилах полине вона//На широкі степи України//І повернеться, вільна й ясна./І волошки до ніг твоїх кине” [4, с. 431].

Простір України пов’язаний для поета з його улюбленими квітами — волошками, барвінками, маками та хлібом-житом. Ці назви набувають у поезіях Олександра Олеся символічного значення: “Сині волошки в житах України!” [4, с. 691]; “Мак наш рожевий в садах України” [4, с. 691]; “Наче барвінки в галях України!” [4, с. 691]; “Поглянеш в поле на жита” [4, с. 458]. Назви рослин у поета супроводжуються епітетами-кольороназвами, що виражають поетову палітру — сині, рожеві, червоні (сині волошки, рожевий мак).

Розвиваючи концепт “Україна”, поет метафоризує поняття, що пов’язані з українським простором. Так небо уявляється Олесеві прапором України: “Цвітуть в житах волошки сині./І небо — прапор України!” [4, 458].

Однією з визначальних рис України є її пісенність, що виражається відповідним епітетом-прикладкою: “Моя Україно прекрасна, пісень і волі сторона”, — так потрактовує поет образ рідної землі.

Крім геосоціальних і геополітичних виявів концепту “Україна”, О. Олесь як багатогранний митець бере до уваги також духовні й естетичні виміри. Незважаючи на пригноблений стан України, у поезії “Для всіх ти мертва і смішна...” за допомогою піднесеної та патетичної лексики, елементів “високого стилю” поет створює образ “духу України”, використовуючи прикметники-характеристики урочистого стилю: “О дух України! Орел!//Дух вільний, сміливий, високий...” [4, с. 74]. Базова ознака України символізує свободолобство й узагальнення самоствердження, виражається також

варіантом “духовної України”, який несе в собі естетичну та світоглядну сутність Олесеєвих творів.

Характерною ознакою образу України в поезії Олександра Олеся є персоніфікація її, наділення рисами людини. Виразними як у смисловому, так і в художньо-образному плані є в поета прикладка-епітет “мати”, що поєднується зі словом Україна та, як правило, становить звертання. Із допомогою цього іменника художник слова лаконічно, яскраво й проникливо передає силу почуттів ліричного героя. Наприклад: “О Україно-мати! Зжалься, заспокой, // Розвій мою страшну розлуку!” [4, с. 632].

Розвивається й розгортається образ України не тільки за допомогою самого топоніму, але й завдяки актуалізації лексеми “мати”, що у контексті ліричного твору відіграє метафоричну й символічну функції. Персоніфікація посилюється епітетом *рідна*, а також зв’язком із іменником *рабою-страдницею*, позначена сумом і болем: “А що, як інший час настане, // Коли застогнуть буруни, // І рідна Мати із труни // Рабою-страдницею встане?” [4, с. 264].

У поетичних реаліях цього твору автор посилює узагальнююче звучання слова “мати” й переосмислює його як образ — символ України. Такий прийом увиразнюється зв’язком з іменниками *душа*, *руки*, що є належністю людини, а також дієсловами *скрутують*, *закують*, *поведуть*, а також словами *глум і муки*, які виражають почуття, властиві людині: “І Україні скрутують руки, // В залізо знову закують, // Їй в саму душу наплюють // І поведуть на глум, на муки” [4, с. 264].

Називаючи Україну матір’ю, поет ставить себе в позицію сина, що вболіває за неї, створюючи духовну колізію “Україна (мати) — поет (син)”: “Прокльони кинув я тобі / І сам умру, як син, що матір // Не може бачити в ганьбі” [4, с. 632].

Слово *Україна* Олесь актуалізує і в історичному контексті, звертаючись до реалій давньокіївської доби. І знов Україну поет називає матір’ю, а воїнів Святослава — її синами: “Рідна мати Україно, // Що сини твої везуть?” [4, с. 352].

Мовомислення поета “прекрасну Україну” репрезентує персоніфікованою особою, живою та щасливою істотою, яка лежить, стікає кров’ю, приречена на страждання. Поетові нестерпно боляче і гірко за історичну долю України, за її майбутнє: “Вона в труні лежить, прекрасна Україна, // Лежить, немов жива, ще тепла на столі, // З стражданням на устах і кров’ю на чолі” [4, с. 136].

Продовжуючи персоніфікування України, наголошуючи на концептуальності образу України, поет підкреслює наявність у неї “серця”, яке хтось “на землі її розбив”: “Хто корали, хто рубіни // В чистім полі розгубив... // Хто це серце України // На землі її розбив?” [4, с. 249].

У смисловому визначенні концепту “Україна” важливе місце належить словосполученню “серце України”, що постає цілком самодостатнім і частотним образом, який проходить крізь низку Олесеєвих віршів. Порівнюючи Україну з іншими країнами, поет пише: “Заблицать і в нас будинки, // Загудуть машини, // І своїм життям заб’ється // Серце України” [4, с. 652].

У поезії “Умер Кобзар, порвались струни...” (24. X.1912), присвяченій пам’яті М. В. Лисенка, також зустрічається “серце України”, що виступає вже ознакою і композитора. У цьому контексті зазначене словосполучення ретранслює інтонацію глибокого жалю, туги, проникливого болю: “Як в щемках, серце України, // В сумній жалобі сирота”.

Система поетичних текстів повно виражає лінгвоментальну модель Олесевого світу, в якій значне місце належить мотиву страждання України. Поетика ідіостилю сповнена слів із символічним значенням, що виражають пафос і глибину духовного страждання. Внаслідок цього мовний образ України збагачується ще й страдницькою ідіопоестиком, оскільки поет Україну уявляє Віт-чизною, розп'ятою на хресті: “Мерці одностайно зітхнули, // Скривили поблідлі уста. // Хтось крикнув: “Ні віримо більше: // Хто зніме Вітчизну з хреста?!” [4, с. 480]. Слова *мрець* як символ громадянської пасивності, *хрест* як символ страждання і навіть епітет *поблідлі* виражають крайній ступінь страждання.

На противагу образів України-страдниці в Олесевій картині світу важливим є мовний образ повсталі України, що зображує бурхливий період українського національного відродження, коли повстають перші українські військові частини. Мовний образ України в одному з віршів О. Олесея, наведеному П. Одарченком, доповнюється новими метасмисловими характеристиками, що пов'язані з бурхливою сучасністю і з історичними ремінісценціями: “Українське військо, мов з могили встало, // Загриміло в бубни, в сурмоньки заграло, // Розгорнуло прапор жовто-блакитний // Прапор України! Рідний, заповітний!” [4, с. 97]. Слова *військо*, *бубни*, *сурми* пов'язані асоціаціями з історичною звичаєм, створюють урочисто-піднесений тон, виражають поетичний захват подіями, а жовто-блакитний прапор у сполученні з піднесеним епітетом *заповітний* підкреслює захоплення сучасними поетові подіями.

Лінгвальна сфера найповнішою мірою презентує основні світоглядні доміанти поета, який із незалежною Україною пов'язує надії на здійснення своїх мрій. Надії на духовне та національне відродження України, яку О. Олесь сприймає не лише як географічний простір, а й як державу, репрезентовані у мовній картині світу поета. Для вираження концепту “Україна” митець уводить у поетичний текст слово *Держава*, яке сповнене глибинного змісту, сподівань і прагнень України. Держава — це і високий ідеал, і гордість поета, що виражається сполученням цього слова зі словами *щастя*, “*Слава!*” і разом із тим тривога, біль, що знаходить вияв у словах *загублена Держава*, у заклик до боротьби за державу, висловленому в ампліфікаційному нагнітанні слів *дим*, *вогонь*, *бій*, у яких відбувається синонімічне зближення: “З-під мертвих скель забило джерело // Потоком буйним летіє: “Слава!...” // О Боже! Щастя в нас було! // О Боже, в нас була Держава!... // Спокутуймо ж ганьбу свою. // З'єднаймось всі в єдину лаву. // Знайдім в диму, в огні, в бою // Свою загублену Державу” [4, с. 499].

Концепт “Україна” в Олесевій ліриці співвідноситься із концептом “Доля”. Нерідко ці концептуальні сфери поєднуються у синтезованому поєднанні “доля України”, що відбиває пріоритети лінгвоментальної сфери митця. Уболівання за долю “зруйнованого краю” прозора відчувається в лексичному ряді вірша “О краю незабутній” (“Заплачу я гірко, як часом згадаю // Останні руїни // І долю України!” [4, с. 566]), у якому за допомогою мовних засобів виражаються ціннісні орієнтири поета.

Концепт “України” корелює із концептом “Воля”. Концепти “воля” й “Україна” поєднуються в межах словосполучення “Вільна Україна”, що воно є необхідним для усвідомлення художньо-вербальної картини світу О. Олесея, у якій слову з негативним конотативним значенням “руїна” символічно протиставляються такі вербальні формули, як “вільна Україна” та “воля України”: “Від дощу, від грому оживе руїна, // Зацвіте

квітками вільна Україна”; “А тепер, коли упали // Ваших тюрем стіни, // З мурів вирвалася на волю // Воля України” [4, с. 761].

Такі словосполучення особливо частотні в поезії часів суспільних потрясінь, від яких чекали звільнення України. Для розуміння концепту “Україна” у мовній картині світу О. Олеся важливим є вживання порівнянь “святий великий храм” та його ознаки — престол, труна тощо: “Не присягайся, не падай на коліна, // Бо що для тебе Україна?... // Для тебе пустка Україна, // А не святий великий храм, // З святою кров’ю на престолі, // З труною рівності і волі” [4, с. 655]. Образ України постає у сполученні з такими ознаками страждань, як свята кров, труна рівності і волі. Особливо вражаючим є сполучення таких нібито зовсім несподіваних, протилежних за значенням слів, як, з одного боку, труна, а з другого — рівність і воля.

Концепт України значною мірою виформовується з допомогою семантичного протиставлення понять “рідна земля — чужина”. У лінгвоментальній структурі світу України виділяються національні символи, які ще гостріше сприймаються ліричним героєм у роки еміграції. У семантичній структурі символів Олеся на позначення рідної землі з’являється антитетична парадигма “там, на Україні” і “тут, на чужині”. Перебуваючи на еміграції, поет згадує Україну, але себе бачить на іншій, не рідній території: “Очі — дві волошки в житі // На Вкраїні там, у нас. // Коси — жмут ясний пшениці // На дорозі там, у нас. // На дорозі під колеса // Взяв і кинув квітку хтось, // Як у нас, на Україні, // Взяв і кинув квітку хтось” [4, с. 455]. У віршах, написаних на еміграції, концепт України постає відокремленим від поета географічним простором. Використовуючи лексичну форму “там”, Олесь підсвідомо викликає з пам’яті лексичну форму “тут”, що утворює характерну для емігрантського періоду лінгвоментальну антитетичність, акцентовану лінгвальними засобами репрезентації та зумовленими семантичними зв’язками. Поет змальовує, як “з цієї крові, що лилася”, “Вже посходили квітки, // Там, на любій Україні.” [4, с. 497]. У поезії “Товориш їм — знущаються, сміються...” передається туга вигнання за рідною землею в контексті актуалізації мовного образу “Вкраїни милої”: “Повій, вітре, на Вкраїну, // На безславную руїну, // Що сконала в лютих муках // І знайшла труну в онуках. // Між горами єсть долина, // В тій долині єсть хатина — // Пустка гола і похила — // То моя Вкраїна мила” [4, с. 517].

Лінгвопоетика Олесевої творчості періоду еміграції відрізняється відчуттям відокремленості від України. Змальовуючи Україну в цей період творчого розвою, поет нерідко виражає концепт “Україна” за допомогою займенників “Вона”, “Нею”, що позначається на розширенні метатекстової площини його лірики: “В’ються над Нею сови і круки, // Розривають білі груди на шматки, // А Вона безсила, кинута синами, // Обливає рани теплими слізьми” [4, с. 281].

Займенник “Вона”, використаний також у значенні власної назви, виступає фактичним синонімом топоніма Україна, що сприяє концептуалізації лінгвокогнітивного мислення поета. О. Олесь досягає ефекту граничної персоніфікації України, переводячи її з розряду геопростору в категорію живих, активних суб’єктів дії: “Але Вона?... Вона живе! // Її вже дужче голос чути! // І хто скує життя нове, // Вітрами й бурями розкуте?!” [4, с. 281].

Концепт “Україна” проходить провідним об’єктом поетового аналізу в різних жанрах творчості. В одній із публіцистичних статей О. Олесь тривожно роздумував над

долею країни, використовуючи слова із семантикою непевності, невпевненості, а то й невизначеності: “Приглядаючись до міжнародного і внутрішнього становища України, можна сказати одне: Україна не стоїть на твердих ногах, а крутиться в повітрі і кидається то в один, то в другий бік, в кожну хвилину готова то піднятися на височінь, то впасти на землю й розбитись” [1].

Лінгвоментальна репрезентація концепту “Україна” в площині художньої творчості Олександра Олеся засвідчує багатшарове його розуміння. У мовосвіті поета Україна постає як географічний та ландшафтний простір, як батьківщина близька та батьківщина далека (зокрема в період еміграції), як поруйнований край, біль поета, як духовний світ, як країна боротьби, волі й державності. Україна виконує функції концепту світоглядного мислення О. Олеся, який натхненно описує її природу, розповідає про її людей, досліджує й аналізує її історію. Україна є смисловим центром когнітипу “Всесвіт” Олесевої концептосфери, оскільки думки і прагнення автора, виражені у мовній картині поетичного світу, спрямовані до філософського та історичного осмислення долі України та її народу, перспектив її відродження. Дослідження співвідношення концептів “Україна” — “чужина” може стати метою подальших наукових розвідок.

Список літератури

1. Інститут рукописів ДНБ ім. Вернадського НАН України. Фонд XV, од. зб. 1001.
2. Лист О. Олеся до П. Я. Стебницького // Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. — К.: Дніпро, 1999. — С. 154.
3. Одарченко П. Співець українського відродження // Одарченко П. Видатні українські діячі: Статті, нариси. / Передмова Р. Харчук. — К.: Смолоскип, 1999. — С. 83 – 100.
4. Олесь О. Твори: В 2 т. / Упоряд., авт. передм. та приміт. Р. П. Радішевський. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 1.
5. Таран О. С. Семантика символів природи в поезіях Олександра Олеся: лінгвопоетичний та етнокультурний аспект: Автореф. дис... канд. філол. наук. — Х., 2002.
6. Тхорук Р. Л. Особливості поетики премодерністського віршу початку ХХ століття: рання лірика Олександра Олеся. Автореф. дис.... канд. філол. наук. — К., 1996.

Голобородько К. Ю. Вербалізація географічного пространства України в концептосфері А. Олеся.

Стаття посвячена вербалізації географічного пространства України в концептосфері А. Олеся
Ключевые слова: географіческое пространство, концепт “Украина”, топоним, идиоконцепт.

Goloborodko K. J. Verbalization of geographical space of Ukraine in the sphere of the concepts of A. Oles.

In article the attention pays to verbalization of geographical space of Ukraine in the sphere of the concepts of A. Oles.

Key words: geographical space, concept «Ukraine», toponym, idioconcept.

Стаття постуила в редакцію 17 октябрю 2006 г.